

Bölüm 3

V. KEVORK'TAN RUSYA'YA MEKTUPLAR: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA EÇMİYAZIN KATOGİGOSLUĞU İLE ÇARLIK RUSYA ARASINDAKİ İLİŞKİLER

Eray BAYRAMOL¹

GİRİŞ

Ruslarla Ermeniler arasındaki ilişkiler Çar Birinci Petro döneminde başladı. Petro'nun Rus Ortodoks kilisesine verdiği haklara benzer hakları Rusya'da yaşayan Ermenilere de vermesiyle birlikte Rus-Ermeni ilişkileri ivme kazandı. İlerleyen süreçte Rusya, Kafkasya'yı ele geçirme hedefi doğrultusunda Ermenilerden istifade etmeyi planladı. Bunun karşılığında Ermenilere bağımsız bir ülke vadetti. Bu hedefi doğrultusunda Rusya, Eçmiyazın Katogigosluğu ile doğrudan görüşmeler gerçekleştirdi (Bayramol, 2013).

Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaştığı günlerde; bağımsız bir Ermeni devleti kurma hedefini gerçekleştirmek için savaşı uygun bir fırsat olarak gören Eçmiyazın Katogigosluğu, Çarlık Rusya ile iş birliği yapmak istedi. Ermenilerin bu girişiminden memnuniyet duyan Çar II. Nikolay, Ermenilere hitaben bir bildiri ilan etti. Bu bildiride şu ifadeler yer almaktaydı:

Ermeniler!

Doğudan batıya kadar büyük Rusya'nın bütün ahalisi davetimi büyük bir saygıyla kabul etti. Ermeniler, birçoğunuzun, altında ezildiği ve bugün ezilmeye devam ettiği beş asırlık istibdattan sonra hürriyete sahip olacağımız saat geldi. Ruslar, Ermeni evladını büyük bir iftiharla hatırlıyor. Lazaroflar, Melikoflar ve benzer Ermeniler Slav kardeşlerinin yanında vatanın gelişmesi için savaşmışlardı. Asırlardan beri devam eden sadakatiniz benim için büyük günde de bütün vazifelerinizi sarsılmaz bir iman ve kanaatle ifa edeceğinize ve gerçek davamızın ve silahlarımızın kesin zafere ulaşması için çalışacağımıza bir delildir.

Ermeniler! Çarlar hükümetleri altında kan kardeşlerinizle birleşerek nihayet hürriyet ve adaletin nimetlerine kavuşacaksınız (Cengiz, 1984).

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Alanya Alaaddin Keykubat Üniversitesi, eray.bayramol@alanya.edu.tr

Eçmiyazın Katogigosluğu ile Çarlık Rusya Arasındaki İş Birliği'nin Nedenleri

1908 yılında İkinci Meşrutiyet'in ilan edilmesi ile birlikte Osmanlı Devleti'nde ortaya çıkan huzur ortamından istifade eden Ermeni örgütleri silahlanma, savunma, örgüt merkezlerini güçlendirme gibi faaliyetlere ağırlık verdiler. Bu faaliyetler neticesinde 1909 yılında Adana isyanını başlattılar. Türk Devleti'nin Trablusgarp'ta aldığı yenilgi ve Balkan Savaşları'nın ağır neticesi Ermeni örgütlerini cesaretlendirdi. Bu yıllarda girdiği savaşlardan ağır darbelerle ayrılan Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu kötü vaziyeti bir fırsat olarak değerlendiren Eçmiyazın Katogigosu V. Kevork, Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov'un da teşvikleriyle Ermeni meselesi ile ilgili Rus Devleti'nden destek talep etti. Bu nedenle Petrograd'a bir heyet gönderdi. Doğu politikası bağlamında Eçmiyazın Katogigosluğu'nu önemli bir araç olarak kullanılabileceğini düşünen Çarlık Rusya, Katogigos V. Kevork'un bu müracaatına olumlu yaklaştı (Uras, 1976).

Bununla birlikte, Rus Çarının Ermenilere yönelik yukarıdaki beyannamesinden anlaşılacağı üzere Birinci Dünya Savaşı arifesinde Ermeni-Rus iş birliğinin Rusya tarafından çok arzu edildiği anlaşılmaktaydı. Bunun en başta gelen nedenleri arasında Rusya'nın Osmanlı Devleti'ni, Anadolu'da Ermeniler eliyle baş gösterecek ayaklanmalar vasıtasıyla meşgul ederek savaştığı cephelerde Türk Devleti'ni müşkül duruma sokmak istemesiydi.

Eçmiyazın Katogigosluğu Rusya'nın bu tavrının farkında olarak Rus Çarı ile diyalog geliştirmenin yollarını aradı. Öncelikle Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov ile irtibat kuran, Tüm Ermenilerin Katogigosu V. Kevork, olası bir Türk-Rus savaşında Rus-Ermeni ortak harekâtı hakkında ve bu harekât sırasında Ermenilerden ne şekilde istifade edilebileceğine dair Rus yetkililere mektuplar gönderdi. Bu mektuplarda Rusya ile iş birliği karşılığında Ermenilerin hangi taleplerde bulunduğu da dile getirilmekteydi.

Ermeni-Rus ittifakına dair Ermenilerin belirlediği yol haritası, Eçmiyazın Katogigosluğu'nun V. Kevork başkanlığında 25 Temmuz 1914² tarihinde gerçekleştirdiği toplantıya ait tutanakta yer almaktaydı. Söz konusu toplantı tutanağına bakıldığında Eçmiyazın Katogigosluğu Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde bir Türk-Rus savaşının mutlaka gerçekleşeceği tespitinde bulunuyordu. Bu sebeple daha önce Rusya ve Osmanlı Devleti arasında, Ermenilerin yaşadıkları bölgelerde ıslahatlar yapılmasına dair 8 Şubat 1914 tarihinde imzalanan Yeniköy Antlaşması³ geçerliliğini kaybedecek ve Osmanlı Devleti, antlaşmaya göre görevlendiri-

² Tarihler Çarlık Rusya'nın kullandığı takvime göre, orijinaline sadık kalınarak değiştirilmemiştir.

³ Ermenilerin Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde Osmanlı Devleti tarafından ıslahat yapılacağına dair Rusya ve Osmanlı Devleti arasında 8 Şubat 1914 tarihinde imzalanan antlaşmadır. Bu antlaşmaya göre, ıslahatların denetimini sağlamak maksadıyla Hollandalı M. Westenenk ve Norveçli Albay Nikolas Hoff genel müfettiş olarak tayin edilmiştir. Westenenk; Trabzon, Erzurum, Sivas ve Hoff; Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır için görevlendirilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Uras, 1976: 377-403).

len iki genel müfettişin görevine son verecekti. Böylelikle Yeniköy Antlaşması ile elde edilen kazanımlar kaybedilecekti. Dolayısıyla Ermeniler savaş başladığında hangi pozisyonu almaları gerektiğini şimdiden belirlemeliydi. Bu gelişmeler çerçevesinde Ermenilerin birlikte hareket edebileceği yegâne devlet Rusya idi. Kaldı ki Ermenilere özerklik yolunda önemli avantajlar sağlayan 8 şubat 1914 tarihli Yeniköy Antlaşması Rusya'nın desteği ve himayesinde gerçekteymişti. Eçmiyazin Katogigosluğu'na göre Rusya'nın zafere ulaşması için Kafkasyadaki Rus birlikleri mümkün olan her şekilde desteklenmeliydi. Türkiye ve Kafkasyada yaşayan Ermenilerin gelecekteki konumunu belirleme meselesi Tiflis, Bakü, Erivan ve diğer büyük şehirlerdeki Ermeniler tarafından, ayrıntılı olarak tartışılmalıydı. Katogigosluğun tespitine göre Erivan vilayetinin sınırında ve diğer kısımlarda Rusya'ya ve özellikle Ermenilere karşı önemli bir hareket ve huzursuzluk vardı. Genç Ermeni kuvvetlerinin ortak devlet ve milli çıkarlardan hareket ederek savaşa gittiklerini göz önünde bulundurarak, Ermenilerin özellikle Erivan, Kars, Gence ve Tiflis'te zaman kaybetmeden silahlandırılması gerekiyordu, çünkü bu şehirler Türk-Rus savaşı durumunda Osmanlı Devleti'ni iç ayaklanmalar ve katliamlarla destekleyecek çok sayıda Müslüman kitlenin bulunduğu yerlerdi. Hazır olmak ve Rusya ile ortak bir plana göre hareket etmek için gerekli girişimler hayata geçirilmeliydi. Bu sebeple, Ermenilerin zor ve kritik durumu hakkında Rusya'nın Kafkasya Valisine ayrıntılı bir rapor vermek ve Ermenilerin silahlandırılması ile Ermeni-Rus iş birliği konularında görüş alişverişinde bulunmak gerekiyordu. Hatta Türk-Rus savaşı gerçekteysem dahi Türklerin aldıkları pozisyon dikkate alınarak bu hususların uygulanmasına dair gerekliliğin aciliyeti ve ehemmiyeti konusunda Kafkasya Genel Valisini ikna etmek gerekiyordu. Ayrıca değerli antikalar, giysiler, eski el yazmaları, tarihi belgeler gibi milli servet unsurlarının tehdit altında olup olmadığı Vorontsov Daşkov'a sorulmalı ve herhangi bir olumsuzluk durumunda bu varlıkların Tiflis gibi güvenli bir yere taşınmasının gerekli olup olmadığı da öğrenilmeliydi. şayet gerekli ise bu transferin ne zaman ve nasıl yapılacağının bilgisi validen alınmalıydı. Eçmiyazin Katogigosluğu'nun milli varlıkların korunması ve muhafaza edilmesi ile ilgili hususlarda dahi Rusya'nın Kafkasya genel valisinden taleplerde bulunması Rus-Ermeni müttefikliğinin Ermeniler tarafından oldukça geniş kapsamlı, ayrıntılı ve güçlü olacağı inancının hâkim olduğunu gösteriyordu. Son olarak V. Kevork, Türk- Rus savaşıyla ortaya çıkacak oldukça zor siyasi ve askeri koşulların ve bunun olası sonuçlarının ulusal çıkarlar göz önüne alınarak tartışılması gerektiğini özellikle belirtmekteydi. Aslında Katogigos Kevork, Rusya ile iş birliği yapılırken milli çıkarların gözetilerek yapılmasını istiyordu (Sambu, 2020).⁴

⁴ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoch, Moskva, 2020, s. 46. Belge: 3. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 72. L. 1-2.

Birinci Dünya Savaşından hemen önce Osmanlı Devleti'nin seferlik ilan ettiği günlerde Eçmiyazın Katogigosu Kevork Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov'a gönderdiği ve Rusya'nın Ermenileri himayesi karşılığında Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'ya destek verileceğini vaadettiği yazılı müracaatında Ermenilerin Rusya ile birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı savaşacağı taahhüdünde bulunmuştu. Vorontsov Daşkov da Ermenilerin Türkiyedeki altı vilayeti ele geçirmeleri durumunda Ermenilere özerklik verileceğini bildirmişti. Karşılıklı taahhütlerin verilmesiyle birlikte Eçmiyazın Katogigosluğu'nun güdümündeki Ermeni çeteler Rusya'nın himayesinde çeşitli ayrılıkçı faaliyetlere giriştiler (İlter, 1999).

Bu tespitler ve kararlar doğrultusunda Tüm Ermenilerin Katogigosu V. Kevork tarafından Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkov'a, Ermeni reformları ve Türkiye Ermenistanı'ndaki Ermenilerin durumu hakkında 8 Kasım 1914 tarihinde bir mektup gönderildi. Mektup, Ermeni-Rus iş birliğinin Ermeniler ve Eçmiyazın Katogigosluğu için hangi nedenlerden dolayı vazgeçilmez olduğunu ortaya koymaktaydı. Ayrıca mektup, Anadolu'da yaşayan Ermenilerin özerkliği yolunda gerçekleştirilecek Ermeni-Rus iş birliğinin bir yol haritası niteliğindeydi. Mektup şu içerikleri ihtiva etmekteydi:

Ekselansları, sevgili Kont İllarion İvanoviç!

Tüm Rusya'yı inanç ve milliyet ayrımı yapmaksızın güçlü bir vatansever dürtüyle birleştiren Büyük Avrupa Savaşı, Kafkasya'nın sınırlarına ulaştı.

Türk donanmasının Karadeniz kıyılarına sinsi saldırısının neden olduğu Kafkas sınırında düşmanlıkların başlamasından bu yana, Türkiye ile savaşın ana sahnesi Türkiye Ermenistanı olmuştur ve hiç şüphesiz ki bu savaş Ermeniler için büyük felaketleri beraberinde getirecektir.

Türk makamları tarafından; askerler ve özellikle fanatik kitleler, Ermenilere, insanın hayal edemeyeceği zorluklar yaşatacaktır. Fakat bu savaşın sonunda Doğu sorununun çözüme kavuşacağına ve Ermenilerin yüzyıllardır maruz kaldığı işkenceye son vereceğine olan inancım büyük ve sarsılmazdır.

Bütün Ermeni halkı benimle aynı inançla yaşıyor. Ermenilerin coşkusu büyük ve ben, Ermeni halkının ruhani lideri olarak geniş tebaamın yaşadığı her yerde, Türkiye Ermenistanı'nın geleceği hakkında görüş birliği içinde olan Ermenilerin kararlı olduğuna tanıklık etmekten derin bir memnuniyet ve mutluluk duyuyorum. Rusya'nın askeri hareketlerini takip ederek, her başarısında kalpleri sevinçle dolan Ermeniler, İsa'yı seven Rus ordusuna büyük zaferler dilemekte.

Vatansever açıklamalardan sonra Ermeniler, sözden eyleme geçerek, Rusya'nın çıkarlarını savunmak, yiğit Rus birliklerine yardım etmek için tek yumruk olup ayağa kalktılar. Canlarını ortaya koyup tüm imkanlarını seferber ettiler.

Halkın ayaklanması büyüyor ve Ermeniler bu başkaldırıya giderek daha fazla destek veriyor. Ermeni halkının dikkati ve endişesi artık Türkiye Ermenilerinin kaderine odaklanmıştır.

Son Rus-Türk savaşından bu yana hükümet tarafından Avrupalı glerle birlikte üstlenilen hiçbir şey, Türkiye Ermenilerinin kaderini iyileştirmek açısından olumlu sonuçlar vermedi.

Baskıya boyun eğen Türkiye isteksizdi ve taahhüt ettiği reformları bu sebeple önemsemedi.

Reformların seyrine bakıldığında, Türkiye Ermenistanı'ndaki Ermenilerin maddi ve manevi gelişimini yalnızca Rusya'nın sağlayabileceğine kesin olarak inanan Ermeni halkının Rusya'ya olan güveni sarsıldı.

Ermenilerin, tüm Rusya ve muzaffer Rus ordusuyla birlikte ortak düşmanlara karşı mücadelede aşırı çaba sarf etmesi gerektiği şu günlerde, bunu, yaşadığımız tarihi anın önemi ile olduğa tutarlı buluyorum. Artık Türkiye'deki Ermenilerin gelecekteki konumu meselesinin nihai üzümünün zamanı gelmiştir. Türkiye Ermenistanının altı vilayetinin sınırları içindeki Ermeni halkı, bir bütün halinde (Van, Erzurum, Bitlis, Sivas, Diyarbakır ve Harput) birleşmiştir. Kilikya'nın zerkliği, Türkiye'nin boyunduruğu altında yüzyıllardır yitip giden Hıristiyan milletleri özgürleştirme misyonunun sahibi olan Rusya tarafından verilecektir.

Sağlığımız ve uzun ömürlü olmanız için dua ediyorum (Sambu, 2020).⁵

Katogigos'un bu satırları tesadüf değildi. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Ermeniler, çatısı altında yaşadıkları Osmanlı Devleti'ne karşı yıkıcı faaliyetler içine girdiler. Bu faaliyetlerin örgütleyicileri, Taşnaklarla birlikte İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve Eçmiyazın Katogigosluğu idi. Katogigos Kevork 5 Ağustos 1914 tarihinde Vorontsov Daşkov'a gönderdiği mektupta, İstanbul Patrikhanesi'nden ve Ermeni Meclisi'nden aldığı bilgileri aktarıyordu. Bu bilgilere göre Ermenileri ancak Rusya kurtarabilirdi. Vorontsov Daşkov ise V. Kevork'un mektubuna verdiği cevapta, meydana gelecek bir Türk-Rus savaşında Ermenilere

⁵ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 817-818. Belge: 642. Belgeye ait arşiv bilgileri; Natsionalniy Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 76. L. 1-3.

vereceği emirlerin ve görevlerin Ermeniler tarafından yerine getirileceğine dair inancını ifade ediyordu. Ermeniler, Rusya'nın bu inancını boşa ıkartmayarak, Birinci Dünya Savaşı başlar başlamaz Rus saflarında hizmet ettiler. Örneğin Erzurum Milletvekili Karekin Pastirmacıyan Osmanlı Devleti'nin 3. Ordusu'nda görevli tüm Ermenileri de yanına alarak Rus saflarına geçmişti. Buna benzer birçok hadise ayrılıkçı Osmanlı Ermenileri tarafından gerçekleştirilmişti (Grn, 1983).

Ermeni-Rus İttifakında Ortaya ıkan Bazı Pürüzler

V. Kevork ile Rus Devleti arasında iş birliğine dair yazışmalar sürdüğü günlerde, Ermeni-Rus ittifakını sekteye uğratan bir gelişme yaşandı. Bu gelişme Kilikya'nın zerk Ermenistan'a dahil edilmesi hususuydu. Ermeni meselesi ile ilgili olarak Eçmiyazın Katogigosluğu adına Avrupa'da çeşitli faaliyetler yürüten Dr. Zavriev, Kilikya'nın Ermenistan'a dahil edilmesi konusunda Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov ile yaptığı görüşmeye dair bir raporu 2 Mart 1915 tarihinde Ermeni Ulusal Konseyi'ne gönderdi. Zavriyev Rus yetkililerle 4 gün boyunca görüşmelerde bulundu. Bu 4 günde iki kez Mandelştam ve bir kez de onun ısrarı zerine Milyukov ile Kilikya'yı Ermenistan sınırlarına dahil etme hakkında bir anlaşmanın temelini oluşturmak için görüştü. Milyukov, Kilikya konusunda bazı itirazlarda bulundu. Kilikya, Ermenistan'a dahil edildiği takdirde denize sınırı olacaktı. Bu sebeple Rusya, Kilikya vasıtasıyla denize sınırı olan Ermenistan'ı ve doğal olarak Rusya'yı korumak için büyük bir filoya ihtiyaç duyacaktı. Rusya'nın böyle bir filoyu sağlamaya imknı yoktu. Ayrıca Akdeniz'deki liman, tüm yükü Rus yollarından dağıtacaktı. Bununla birlikte Milyukov'un itirazlarına neden olan diğer bir konu Ermenilerin bağımsızlık hedefleriyle ilgiliydi. Bağımsız Ermenistan kurulduğu takdirde Rusya'da yaşayan Ermeniler kendi halklarıyla birleşmek isteyebilirlerdi. Böyle bir duruma Rusya müsamaha etmez ve Ermeniler için felakete sonuçlanacak çok sert bir tepki gösterebilirdi. Bu sebeple Milyukov, kurulacak Ermenistan'ın Trabzon ile birlikte Türkiye'deki altı vilayeti kapsayacak şekilde kurulmasını ve denize ancak Trabzon vasıtasıyla Karadeniz'den kıyısının olabileceğini belirtmekteydi. Söz konusu Ermeni devleti mutlaka özerk olmalı ve Rusya'ya bağlanmalıydı. Dahası bu özerklik oldukça sınırlı bir özerklik olmalıydı. Milyukov'un bu görüşleri aynı zamanda Rus Devleti'nin görüşlerini de yansıtıyordu. Mandelştam ise Zavriyev'e Dışışleri Bakanı ile gerçekleştireceği görüşmede Kilikya'nın Ermenistan'a dahil edilmesi durumunda ne tür faydalar sağlanacağını Bakana mutlaka anlatması gerektiğini telkin etmekteydi. Gulkevi ise tıpkı Mandelştam gibi düşünüyordu. Ermenistan zerk olmalıydı ve Kilikya zerk Ermenistan'a dahil edilmeliydi (Sambu, 2020).⁶

⁶ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 824. Belge: 646. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 1457. Op. 1. D. 91. L. 10.

Zavriyev Rus diplomatlarıyla olan görüşmelerini sürdürdüğü günlerde Rusya'nın Londra'daki Büyükelçisi Benkendorf'a ve Fransa'daki Büyükelçisi İzvol'skiy'e bir rapor gönderdi. Mayıs 1915'te gönderilen mektupta Zavriyev, Ermenilerin Rusya'ya Birinci Dünya Savaşı'nda verdikleri hizmetlerden uzun uzun bahsettikten sonra, Rusya Dışışleri Bakanlığı'nın Ermeni meselesi hususunda hala somut bir program belirlemediğini söyleyerek, Rusya tarafından Avrupalı devletlere bir çözüm teklifi sunulmasının gerekliliğinden bahsetmekteydi. Zavriyev'in önerdiği çözüm, Osmanlı Devleti çatısı altında özerk Ermenistan'ın kurulması idi. Kurulacak özerk Ermenistan; Rusya, İngiltere ve Fransa himayesinde olacak ve topraklarına Kilikya da dahil edilecekti. Fakat Rusya özellikle Fransa'nın, Kilikya'nın özerk Ermenistan'a dahil edilme fikrine karşı çıkacağının farkındaydı. Bu sebeple Rus Devleti, Kilikya meselesine temkinli yaklaşmaktaydı (Pokrovskiy,1935; Bayramol, 2021a).⁷

Kilikya'nın Ermenistan'a dahil edilmesi hususunda Rusya ile ortak bir yol bulunamamasına rağmen Eçmiyazın Katogigosu Kevork, Rus yetkililerle yazışmaya devam etmekteydi. Bu gelişmeler yaşandığı sırada tüm Ermenilerin Katogigos'u Kevork tarafından 14 Mart 1915 tarihinde Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov'a bir mektup gönderildi. Mektubuna, Rusya'nın Ermeni meselesindeki tutumundan dolayı şükranlarını sunarak başlayan Kevork, Türkiye'de Ermenilerin yaşadığı bölgelerde yapılacak reformlarla ilgili Çarlık hükümeti tarafından kendisine gönderilen bazı resmî belgelerden duyduğu memnuniyeti belirttikten sonra asıl meseleye değinmekteydi. Kevork'a göre Türkiye Ermenistanı'nda⁸ ve Doğudaki ezilen Hıristiyan halklarda var olan olumsuz koşulların ortadan kaldırılmasına yönelik Rusya tarafından başlatılan girişimler, Almanya ve müttefiklerinin açık muhalefetiyle karşılaşmaktaydı. Kevork, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni halkının kültürel ve ulusal gelişimini sağlayacak kanun ve düzenin yaratılmasına yönelik ilk talebin, Rusya'yı da tatmin etmeyen 26 Ocak 1914⁹ tarihli antlaşma ile asgariye indirildiğini, fakat Ermenistan'ın geleceği için ilk aşamayı oluşturan bu adımın kabul edilmesinin zorunlu olduğunu bildirmekteydi. Fakat ilerleyen süreçte Ermeniler, Türk yönetimi altında yapılacak reformların Ermeni halkına özgürlük getirmeyeceğini fark etmişlerdi. Bu sebeple Rusya ile Türkiye arasında sürmekte olan savaş Ermeni

⁷ Mejdunarodnie Otnořeniya v Epohu İmperializma, Dokumentı İz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 7, Çast 2,14 Yanvary- 23 Maya 1915 g., (pod predsedatelstvom: M.N. Pokrovskiy), Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, Moskva/Leningrad, 1935, Mektup, Belge No: 765, s. 455-458. Rusya'nın Kilikya politikası hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Eray Bayramol, "Çarlık Rusya Dışışleri Bakanlığı Belgelerinde Rusya'nın Ermeni Politikası ve Mark Sykes'in Ermenistan Projesi", İstiklalinin 100 Yılında Ardahan, Ed: Mirza Polat, Paradigma Akademi Yayınları, Çanakkale, 2021, s. 349-370.

⁸ Ermenilerin Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları bölgeler Rus belgelerinde Türkiye Ermenistan'ı olarak tabir edilmektedir.

⁹ 8 Şubat 1914 tarihli Yeniköy Antlaşması kastedilmektedir. Tarihlerdeki değışiklik Rus takvimindeki 13 günlük farktan kaynaklanmaktadır.

sorununu, Almanya engelinden kurtularak yeni bir boyuta taşımış oluyordu. Rusya'nın Birinci Dünya Savaşındaki durumundan övgüyle bahseden Kevork, tüm Ermenilerin ve ezilen Hıristiyan halkların Rusya'nın koruyuculuğu altında, Türk boyunduruğundan kurtulup özgürlüğe kavuşacaklarına dair inancını bildirerek mektubuna şu sözlerle son veriyordu:

Rusya'nın Batı'daki ve Doęu'daki dūřmanlarına karşı muzaffer zaferi için Yüce Allah'a içtenlikle dua ederek ve Ekselanslarını kutsayarak, yaklaşan son derece önemli siyasi meseleleri çözmede başarılar diliyorum. Ermeni ulusunun manevi lideri olarak sizden yardım taleplerimizi kabul etmenizi saygıyla rica ediyorum. Türkiye'deki tebaamın bir kısmı, büyük Rusya'nın yüksek himayesi ile güvence altına alınan özgürce yaşama fırsatını elde etti. Uzun ve sağlıklı bir ömür geçirmeniz için Yüce Tanrıya dua ediyorum (Sambu, 2020).¹⁰

İleride kurulacak özerk Ermenistan'a Kilikya'nın dahil edilmesi konusunda Rusya'dan net bir cevap alamayan Eçmiyazın Katogisgosluğu, Ermeni meselesini Rusya'dan başka diğer yabancı devletlerin de meselesi haline getirmek için bazı uluslararası politik girişimlerde bulundu. Bu girişimleri gerçekleştirirken Rusya'nın desteğini istemekten geri durmadı. Katogigos Kevork 7 Nisan 1915 tarihinde Rusya'nın Dışışleri Bakanı Sergey Sazonov'a bir telgraf gönderdi. Telgrafta, Anadolu'da yaşayan Ermenilerin, Osmanlı Devleti tarafından kıyıma uğradığını iddia ederek söz konusu olayların önüne geçmek için Rusya'dan destek istiyordu. Buna göre Erzurum, Tercan, Zeytun ve çevresinde savunmasız silahsız Ermenilere yönelik bir katliam yaşanıyordu. Bitlis'te, Van'da, Muş'ta, Mısır'da, Kilikya'da kanlı çatışmalar, şiddet, soygun ve cinayetler gerçekteşiyordu. Olumsuzluklara Ermeni nüfusunun ekonomik yıkımı da eklenmekteydi. Bu hadiselerden dolayı Kevork, Ermenilerin Rusya tarafından daha fazla himaye edilmesini, korunmasını ve masum Hıristiyanları kurtarmasını istiyordu. Kevork bu çağrıyı aynı zamanda tarafsız güçlere, Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'na ve İtalya Kralı'na da yaptığını belirtiyordu. Bu ülkelerdeki Rus büyükelçilerinin, Ermeni meselesi hususunda ülke hükümetlerinin desteğini sağlamaya yönelik faaliyetler gerçekteşirmesini de Kevork ayrıca talep etmekteydi (Sambu, 2020; Sertçelik, 2015; Bayramol, 2021b).¹¹ Kevork'un bu

¹⁰ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 825. Belge: 648. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 26. L. 32-33.

¹¹ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 826. Belge: 649. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 26. L. 35. Ayrıca bkz. Seyit Sertçelik, Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı, SRT Yayınları, Ankara, 2015, s. 142-143. Eray Bayramol, "The 1915 Van Rebellion in Russian Diplomatic Documents And The Report Of The Charge d'affaires Of France in Thessaloniki, History Studies, 13/6, Aralık 2021, s. 1775.

talebine istinaden Rusya Dışışleri Bakanı, Rusya'nın Washington ve Roma'daki Bykelilerinden Katogigos'un Amerika Birleşik Devletleri ve İtalya hkmetlerine yaptığı ağırı desteklemelerini istedi (Pokrovskiy, 1935; Bayramol, 2021b).¹²

Bu sırada Ermeni-Rus ilişkilerini olumsuz etkileyecek birtakım pürüzler ortaya ıktı. İçişleri Bakan Yardımcısı Djunkovskiy, Genel Kurmay Başkanı Yanuşkevie 29 Nisan 1915 tarihinde gizli ve uzun bir rapor gönderdi. Raporun konusu Ermeni Taşnaksutyun Partisi'nin Rus hükümeti hakkındaki düşünceleri idi. Ermenilerin tüm solcu unsurlarının merkezi konumundaki Taşnaksutyun Partisi, Rus hükümetiyle ilgili politikasını değiştirmişti. Taşnaklar Rusya'ya karşı olumlu bir tavır içine girerek Ermenistan'ın özerkliğinin ancak Rusya'nın yardımıyla sağlanabileceğine inanmaya başlamışlardı. Almanya, Avusturya ve Türkiye'nin Rusya'ya savaş ilan etmesi, Ermenilerde zerklik meselesine bir çözüm bulunması umutlarını arttırmıştı. Taşnaksutyun, tüm parti liderlerinin ve seçkin militanlarının toplanmaya başladığı Kafkasya'daki tüm glerine genel seferberlik talimatı vermişti. Rusya'ya karşı ağır devlet suı işleyen Taşnak mensupları bu seferberliğin dışında tutuldu. Tüm Ermeni teröristlerinin lideri Antranik¹³, Rusya'nın Kafkasya Genel Valisi'nin izniyle Bulgaristan'dan gelerek Ermeni gönüllü mfrezelerini silahlandırdı. Parti politikasında keskin bir dönüşe rağmen, 1914 yılının Ağustos ayında Erzurum'da yapılan kongrede Avrupa savaşına ve savaşan devletlere karşı katı bir tarafsızlığa bağlı kalınmasına ve Rus hkmetinin politikasına ihtiyatlı davranılmasına karar verilmişti. Bu sebeple Rusya, Taşnaklara karşı temkinli bir tutum sergiliyordu. Bu arada, Ermenilerin Türkiye ile düşmanlıkların başlamasıyla birlikte, savaşın güvenli bir Şekilde sona ermesiyle Rus hükümeti tarafından Ermenistan'a özerklik tanınacağı beklentisi resmi olarak deklare edilmedi. Tiflis'ten yerel parti liderleri, Ermenistan'a özerklik verilmeyeceği söylentilerini yaymaya başladı. Bu söylentiler, askerlik hizmetinden sorumlu Ermenilerin arasında hızla yayılmaya başladı. Bu sebeple Ermeniler ordudan firar etmeye başladı. Kimi hasta taklidi yaparak, kimi kendi kendini yaralayarak ve kimi de Türk ordusunun saflarına katılarak firar etti. Bu olumsuz gidişatı sonlandırmak için parti yetkilileri harekete geçti. Çünkü Taşnaklar, Rus hükümetinden alınan önemli miktardaki silahları kaybetmekten ve

¹² Mejdunarodnie Otnořeniya v Epohu İmperializma, Dokumenti İz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg., Seriya: 3, Tom: 7, ast: 2, 14 Yanvarya- 23 Maya 1914 g., (redaktor: M.N. Pokrovskiy) Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo, 1935, Telegramma No: 1817, Belge No: 583, s. 227. Ayrıca bkz., Eray Bayramol, "The 1915 Van Rebellion in Russian Diplomatic Documents And The Report Of The Charge d'affaires Of France in Thessaloniki, History Studies, 13/6, Aralık 2021, s. 1775.

¹³ Antranik'in Rusya tarafından Kafkasya'ya sevk edilmek üzere davet edildiğine ve Bulgaristan'da Ermeni çetecileri örgütleyerek Müslüman ahaliye karşı gerçekleştirdiği faaliyetlere dair Varna Őehbenderlięi'nin Osmanlı Devleti Hariciye Nezareti'ne gönderdiği raporlar için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921), Proje Yöneticisi: Doç. Dr. Yusuf Sarımay, cilt III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, Belge No: 47, s. 115-118.

gönüllü hareketin sekteye uğramasından korkmaktaydılar. Ermeni gönüllülerini orduya çekmek ve mücadeleyi sürdürebilmek amacıyla Taşnaksutyun, mensubu olan aydınları propaganda işinde görevlendirdi. Bununla birlikte Taşnaksutyun, bu önlemleri aldıktan sonra, Rusya'nın Ermenistan'a özerklik vermeyi reddetmesi durumunda; aynı gönüllülerin Ruslarla savaşmak için hazır bir silahlı kadro oluşturması gerektiğinden, tüm Ermeni gönüllülerini, aldıkları silahları geri vermeme-leri konusunda uyardıya karar verdi. Parti, kendi politikasında başarıya ulaşmak için Tatarlar da dahil olmak üzere Kafkasya'nın diğer milletleriyle iyi komşuluk ilişkileri kurmaya karar verdi. Aksi takdirde Ermenilerin sahip olmayı amaçladıkları silahlar Ruslara karşı kullanmak için Tatarların eline geçebilirdi. Böyle bir durumun vuku bulması halinde Ermenilerin mücadelesi için gerekli silahlar temin edilemeyecek ve başarısız olunacaktı. Dolayısıyla Ermenilerin solcu unsurlarının kendilerini Rusya'nın bir parçası olarak görmek istemedikleri sonucuna ulaşmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı bitmeden, ilk fırsatta kendilerine verilen silahı tek kaleleri ve korumaları olarak gördükleri Rusya'ya çevirmeye hazır idiler. Henüz 1915 yılının Ocak ayında, Taşnaksutyun partisi tüm üyelerine derhal Tiflis'e gitmelerini emretti. Parti liderleri hiç de gizlemeden, Ermenilerin Rus hükümetiyle gerçekleştirilen iş birliğinin geçici olduğunu, gelecekte Ermenilerin Rus birliklerine yardım etmeyeceklerini ve politik-pragmatik bir şekilde hareket edeceklerini söylemişlerdi. Çünkü Partinin, Rus hükümetinden mümkün olduğu kadar çok silah alması hayati derecede önemliydi. Fakat rapora göre bu silahlar ilerde büyük olasılıkla Rus hükümetine karşı kullanılacaktı. 1915 yılının Şubat ayında Tiflis'te yerel Ermeni komiteleri tarafından bir kongre gerçekleştirilmişti. Kongre tarafından alınan kararlar, Ermenistan'ın özerkliğini elde etmek için Rus hükümetiyle yeni bir mücadeleye hazır olduğunu vurgulamaktaydı. Ermenilerin Rusya'ya karşı düşmanca tavrı bu kongrede keskin bir biçimde ortaya konulmuştu. Sonuç olarak kongre, Ermenilerin Rus hükümetine karşı tam bir güvensizlik içinde olduğunu göstermişti. Kongrede hazır bulunan Antranik Ermenilere, savaşmak zorunda kalacakları Türkiye'den daha tehlikeli bir düşmanları olabileceğini açıkça belirten ve kongreyi alevlendiren bir konuşma yapmıştı. Taşnaksutyun Partisinin yerel üyelerinin 3 Mart'ta Ekaterinodar'da Tiflis Kongresi'nin sonuçlarını görüşmek üzere düzenlediği toplantıda, Ermeni ve Gürcüler arasında düşmanlık yaratma niyetinde olan Rus hükümetine karşı tam bir güvensizlik ifade edilmişti. İçişleri Bakanlığı'nda yer alan bilgilere göre, savaşın sonunda Ermenilerin çeşitli menfaatler için birtakım taleplerde bulunmaları beklenmeliydi. Taşnaksutyun Partisi, Rus hükümetiyle yeni bir mücadele beklentisiyle, yalnızca halihazırda alınan hükümet silahlarını korumak için değil, aynı zamanda yenilerine sahip olmak için de tüm önlemleri almaya karar vermişti. Genel olarak Ermenilerin ruh hali raporun sonunda Ruslar'ın gözünden şu şekilde özetlenmekteydi: "*Zorla özerklik elde etmek*

için Rusya'ya karşı şiddetle yürümeye hazırlanıyorlar, bu eylemin başarısı için Taşnaksutyun Partisi, Kafkas birliklerinde isyan zemini hazırlıyor.”(Sambu, 2020).¹⁴

Rusların Taşnaksutyun hakkında olumsuz düşüncelere sahip olmaları yeni değildi. Henüz 1912 yılında Osmanlı Dahiliye Nezareti'nin raporlarında Anadolu'da görev yapan Rusya'nın diplomatik temsilcilerinin Taşnaklar hakkındaki olumsuz bakışlarını içeren raporlar yer almaktaydı. Rusya'nın Van Konsolos Yardımcısı Alferiev'in Taşnaklar hakkında verdiği bilgiler bu duruma güzel bir örnek teşkil etmekteydi. Alferiev'e göre Taşnaklar menfaatperest kişilerdi. Rusya'ya karşı İngiltere ile iş birliği yapmaktaydılar. Bu sebeple şiddetle cezalandırılmalıydılar ve Rus hükümeti tarafından takibat altındaydılar (Sarıay, 2006). Taşnakların esas hedefi bağımsız bir Ermenistan kurmaktı, fakat Rusya'nın Ermenilerin bağımsız bir ülke kurmalarına asla müsaade etmeyeceklerinin farkındaydılar. Bu sebeple Taşnaksutyun Rusya'ya karşı daima mesafeli olmuştu. Rusya'nın özerklik vaadine Taşnaklar başından beri itiraz etmişti. Bu sebeple Rusya ve Taşnaksutyun arasında derin bir fikir ayrılığı bulunmaktaydı (Gündoğdu, 2019).

Ermeni-Rus Ortaklığı Çerçevesinde Ermeni Örgütlerinin Faaliyetleri

Eçmiyazin Katogigosu Kevork 14 Mayıs 1915 tarihinde Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov'a yeni bir mektup gönderdi. Mektup, Anadolu'da yaşayan Ermenilerin içinde bulunduğu durum hakkındaydı. Kevork, 7 Nisan 1915 tarihinde gönderdiği mektupta dile getirdiği İtalya ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Rusya Büyükelçilerinin Ermeni meselesi hakkında Eçmiyazin Katogigosluğu'na destek vermeleri talebinin olumlu karşılanmasından dolayı teşekkür ediyordu. Mektubun ilerleyen satırlarında Kevork, Anadolu'da meydana gelen olaylarla ilgili bilgiler veriyor ve Sazonov'dan yardım istiyordu. Kevork'un bildirdiğine göre Anadolu'da yaşayan Ermeniler zulüm altındaydı. Ermenilerin dini inançları, kutsal yerleri ve aile onuru gibi kutsal olan her şey Türk askerler ve Kürtler tarafından aşılanıyordu. Ermenilere ait tüm mallar ateşe veriliyordu. Kevork bu iddialarını güçlendirmek amacıyla Van'daki olayları örnek veriyordu. Kevork'un verdiği bilgilere göre Van vilayetindeki Türk jandarmaları, askere alma yahut başka işlerde kullanma iddiasıyla Ermeni erkekleri toplayarak evlerinden uzak bölgelerde toplu infazlara tabi tutuyordu. Kadın ve çocuklar kaçırılıyor, diğer bölgelerde ise Kürt çeteleri Ermenilerin katledilmesini organize ediyor, yaşlıları, kadınları, bebekleri bile esirgemiyordu. Bu olayları önleyebilmek maksadıyla Kevork hem Rusya'nın hem de tarafsız devletlerin yardımını istiyordu. Bu sebeple Eçmiyazin Katogigosluğu tarafından Bo-

¹⁴ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoch, Moskva, 2020, s. 827-829. Belge: 650. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 2003. Op. 1. D. 540. L. 228-230.

gos Nubar Paşa temsilci sıfatıyla Paris ve Londra'ya gönderilmişti. Kevork, Rusya Dışışleri Bakanından, Londra ve Paris'teki Rusya Büyükelçilerinin, Bogos Nubar Paşa'yı desteklemeleri hususunda yardımını talep ediyordu (Sambu, 2020).¹⁵

Kürt-Ermeni çatışması konusunda V. Kevork, Rus makamlarına çok defa mü-racaat etmişti. Tüm Ermenilerin Katogigosu V. Kevork'un Kafkas Ordusu Başko-mutanı Grandük Nikolay Nikolaeviç'e kabulü sırasında da Kevork bu hususu dile getirdi. Grandük ve V. Kevork'un görüşmesi hakkında 26 Temmuz 1916 tarihinde yapılan duyuruda "26 Haziran günü saat 17.00'de, Tüm Ermenilerin Katogigos'u Hazretleri, Majesteleri Grandük Nikolay Nikolaeviç tarafından sarayda kabul edil-di." deniliyordu. 26 Hazirandaki görüşmede Nikolay Rusya'da bir Ermeni meselesi olmadığını fakat Türkiye Ermenistan'ında bir Ermeni sorununun var olduğunu ifade etmişti. Yapılan görüşmede Grandük Nikolay Ermeni halkının muazzam mü-cadelesinin takdir edildiğini ve Türkiye'deki Ermenilerin kendi topraklarına sahip olacaklarını umduğunu bildirmekteydi. Grandük Nikolay'a göre, anavatanlarında Ermeni halkını parlak bir gelecek bekliyordu ve Ermeniler Rus hükümetinden ol-dukça memnun kalacaklardı. Bitlis'teki karışıklıklarla ilgili konuların da gündeme geldiği görüşmede Grandük Nikolay, General Peşkov'un çok yakında Ermenistan'a genel vali olarak gideceğini ve Katogigos V. Kevork ile yakın temaslarda buluna-cağı bilgisini aktarmaktaydı. Ermeni-Kürt çatışması hakkında bilgiler aktaran Ke-vork'a Grandük Nikolay, Kürtlerin dizginlenmesi konusunda önlemlerin alınmaya başladığını ve Ermeni mültecilerin kendi topraklarına geri gönderilmesi sorunu-nun ulaşım ve malzeme temininin zorluğundan kaynaklandığını aktarmaktaydı. Grandük bu zorlukların mutlaka atlatılacağını ve Ermeniler için parlak günlerin geleceğini, Ermenilerin kendi topraklarına mutlaka döneceğini ve ekonomilerini yeniden kurma hakkına sahip olacaklarını ifade etmekteydi (Sambu, 2020).¹⁶

Bununla birlikte Ermeni Ulusal Bürosu da tüm imkânlarını seferber ederek fa-aliyetlerini yürütüyordu. Ermeni Ulusal Bürosu Başkan Yardımcısı İ. N. Hununts tarafından 20 Mayıs 1915 tarihinde Ermeni Katogigosu V. Kevork'a, Büronun faaliyetleri hakkında bilgiler içeren bir rapor gönderildi. Raporla yazılanlar, Er-meni-Rus iş birliğinin boyutunu göstermesi açısından dikkat çekiciydi. Hununts, hassasiyet gösterilmesi gereken meseleleri sıralamıştı. Buna göre; Ermeni gönül-lü birliklerinin teşkilatlandırılması, önem ve ihtiyaca göre sayılarının arttırılması ve sürdürülebilirliğinin sağlanması, en çok tehlikede oldukları yerlerde Ermeni

¹⁵ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 837-838. Belge: 653. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 26. L. 40-41.

¹⁶ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 889-890. Belge: 684. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 86. L. 4-5.

halkının, dūřman unsurlara karřı meřru mūdafaasının saęlanması, Rus askeri komutanlıęı ve sivil temsilcileri ile yukarıda belirtilen sorunların bařarılı bir řekilde cōzölmesine iliřkin mūzakereler gercēkleřtirilmesi, Ermeni gōnüllü gruplarını desteklemek için Ermenilerin yoęun bulunduęu řehir ve bōlgelerde baęıř toplanması hususları yer almaktaydı. Hununts'un üzerinde durduęu öncelikli konu Ermeni gōnüllü birliklerinin faaliyetleri ve Tūriyede Ermenilerin mūcadelesini desteklemeleri meselesindeki endiřeydi. Rus hūkūmeti gōnüllü mūfrezelere sadece silah ve erzak saęlıyordu. Onların malzeme ve dięer ihtiyaçları bōro tarafından saęlanan fonlardan karřılanıyor ve bu fonlar Ermeni nūfusundan alınan baęıřlardan oluřuyordu. Bununla birlikte Ermeni gōnüllülerinin sayısı 5000'e ulařmıřtı. Bu birlik beř mūfrezeye ayrıldı ve her mūfrezenin bařına ayrı bir komutan gōrevlendirildi. İlerleyen zamanlarda mūfrezelerin organizasyonunda bir deęiřiklik oldu. 2., 3., 4. ve 5. mūfrezeler ū ayrı tabur haline getirildi. Bu ū tabur birlikte tek bir alayı oluřturdu. *Ermeni Ararat Alayı* adını alan bu alayın bařına komutan olarak Vardan tayin edildi. Bu alay Nisan ayının sonunda Rus ordusuyla birlikte sınıra gitti ve savař bōlgesine ulařtı. *Ararat Alayı* daima Rus ordusunun ōn saflarında yer aldı. Abagaevo sahasından muharebelerle geçerek 27 Nisanda Van'a yōnelmek için Muradiye'ye ulařtı (Raporda Berkri adı kullanılmakta). Bu yūriyūř esnasında cōok sayıda Kūrt eřkiya ile karřılařıldı ve dūřman kuvvetleri bařarılı bir řekilde pūskūrtūldū. 8 Mayıs'ta bir telgrafla her Ermeni'nin ōzledięi haber gelmiřti; Van, Ermeni Ararat Alayı tarafından ele geirilmıřti. Ermeni alayının savař alanında kendini adadıęının en iyi kanıtı, General Oganovskiy ve Nikolay'ın ōvgūsiyūdi. Ayrıca Andranik'in 1200 gōnūllūden oluřan alayı, General Cernozubov ordusunda İrandan ayrı ayrı faaliyet gōstermekteydi. Tebriz, Marand, Hoy, Dūzdaę bōlgeleri Ermeni gōnūllülerinin Rus birliklerine yardım ettięi yerlerdi. 18 Nisanda Andranik'in alayı Dilmandaki savařa katıldı. Burada ōnemli bir galibiyet elde edildi. Bu savařtan sonra alay ilerledi ve Hanasor'dan geçtikten sonra tūm Ermeni gōnūllūlerin Vanda birleřmesi gereken yere doęru hareket etti. Ermeni gōnūllūlerin sayısını arttırmaya cālıřan Ermeni Ulusal Bōrosu, sayının 10.000'e cōıkartılması ve bu sebeple silah temin edilmesi konusunda Rus askeri yetkililerle sūrekli gōrūřuyordu. Bununla birlikte, Rus ordusu karargahının gōsterdięi yardımseverlięe raęmen, silah temini hususunda engellerle karřılařılıyordu. Ancak son zamanlarda, Rus ordusunun komutanından, yeni gōnūllū mūfrezeler oluřturmak için izin alınmıřtı. Bu izinle birlikte ilave mūfrezeler için yeterli miktarda silah temin edilmesi ve bōylece Ermeni silahlı gōnūllūlerinden oluřacak gūcūli bir ordu kurulması mūmkūn olabilecekti. Ermeni gōnūllū mūfrezelerinin faaliyetlerinin bildirildięi raporda ayrıca Tūriye ve İrandan gelen Ermeni mūlteciler hakkında da bilgilere yer verilmekteydi. Ermeni mūltecilere Kafkas sınırına kadar eřlik edilerek, Ermeni gōnūllūlerin himayesi ile yoldaki Tūrk

ve Kürt eşkiyaların saldırısından korunuyordu. Ermeni halkının meşru müdafaası hususuna da yer verilen raporda, Ermeni Ulusal Bürosunun faaliyetleri sayesinde; Türk-Rus savaşının ilan edilmesinden sonra, Ermeni kuvvetlerinin savaş alanına gitmesiyle birlikte, Ermeni nüfusunun durumunun iyileştiği bildiriliyordu. Hatta Ermeni Ulusal Bürosu, çevredeki haydut unsurlardan kendini savunmayı sağlamak için, bazı yerlerde savunmasız Ermeni halkının silahlandırılması talebinde bulunmuştu. Fakat hem yetersizlik hem de Ermenilerin silahlandırılmasını istemeyen komşu halkların itirazları nedeniyle bu talep görmezden gelinmişti. Büro ayrıca, Rus ordusunun ele geçirdiği yerlerde savaşın felaketlerinden muzdarip olan Türkiyeli Ermenilerin durumunu iyileştirmek maksadıyla, Rus askeri yetkililere destek vermeye çalışmıştı. Ermenilerin Rus dilini bilmemeleri ve Rus idaresinde uygulanan usullere aşına olmadıkları için bu bölgelerde yerleşik Ermenilerin zorluk yaşadığı bildiriliyordu. Bu sebeple Büro, Rus makamlarının ihtiyaçları dahilinde, aydın kişilerden oluşan sivil grupların bu yerlerde görevlendirilmesi hususunda Rus başkomutanlığına başvurmuştu. Rus yetkililerin izni ile Büro, böyle bir sivil grup örgütledi. İlerleyen zamanlarda Rus yetkililer bu gruba mensup kişilerin Eleşkirt, Beyazıt ve Ağrıda terör faaliyetleri içinde olduğunu tespit etti ve grubu dağıttı. Raporun sonunda Hununts, Rusya Devlet Duması'nın bir üyesi olan Mikael Papadjanyan'a Petrograd'daki yüksek rütbeli Rus yetkililerle Ermeni meselesi hakkında müzakereler gerçekteştirmesi talimatının verildiğini iletmekteydi (Sambu, 2020).¹⁷

Ermeni Ulusal Bürosu Başkan Yardımcısı İ.N. Hununts'un raporunda değindiği diğer bir konu olan Ermeni mültecileri meselesi, Ermeni Ulusal Bürosu'nun ve Eçmiyazin Katogigosluğu'nun üzerinde hassasiyetle durduğu bir meseleydi. Moskova Ermeni Komitesi Başkanı Stepan Mamikonyan tarafından Eçmiyazin Katogigosu V. Kevork'a, Ermeni mültecilere yardım konusunu içeren 12 Ağustos 1915 tarihli bir mektup gönderildi. Mamikonyan'ın ifadesine göre Ermeni mülteciler sadaka değil yardım bekliyordu. Bu sebeple tüm Ermeni cemaatleri ve özellikle kentlerde yaşayanlar masrafları kendilerine ait olmak üzere belirli sayıda mülteciye barınak, yiyecek, giyecek ve tıbbi yardım sağlamalıydı. Erivan'ın, düşman bölgesine yakın köylerine mültecilerin yeniden yerleştirilmesi fikri, bölgedeki mülteci kalabalığı nedeniyle terk edilmeliydi. Aksi takdirde yeni gelen mülteciler baraka ve ahırlara yerleştirilmek zorunda kalınacaktı. Bu durumda sağlıksız koşullar altında mültecileri ve yerel nüfusu tehdit eden salgın hastalıklar kaçınılmaz olarak ortaya çıkacaktı. Ayrıca savaş nedeniyle gelecekte yeni bir mülteci akımını karşılayabilmek için, savaş bölgesine en yakın ilçelerin şu anda mültecilerle doldurulmaması gerekiyordu. Rahibelerin ve diğer manastırların, kiliselerin, okulların ve diğer ku-

¹⁷ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 841-843. Belge: 656. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 28. L. 174-176.

rumların ana fonlarından ve gelirlerinden, mültecilerin bakımı için yardım miktarları belirlenmeliydi. Manastır binalarının uygun bölümleri, hastane, sığınak ve mülteci barınaklarına dönüştürülmeliydi. Acil bir durumda okul binaları da aynı amaca uygun hale getirilmeliydi. Son olarak, özellikle şehirlerde ve büyük kırsal yerleşimlerde atölyeler kurularak mültecilere işgücü yardımı da sağlanmalıydı. Böyle bir işi organize etmek için önemli bir işçi kadrosu gerekiyordu. Bu sebeple, görev alacak kadroları bir kerede eğitmenin imkânsızlığından ve zaman çok dar olduğundan, tüm öğretim kadrosu ve din adamları sahada çalışmaya çağırılmalıydı. Tüm Ermenilerin Katogigos'unun çağrısı ile öğretmenlerin ve rahiplerin Ermeni halkına karşı görevlerini yerine getirecekleri umut edilmekteydi (Sambu, 2020).¹⁸

Birinci Dünya Savaşı'nın en çetin günlerinde ve Ermeni olaylarının tüm şiddetiyle devam ettiği sırada, Ermeni Ulusal Bürosu Başkan Yardımcısı İ.N. Hununts tarafından tutulan bu rapor, Osmanlı Devleti'ne karşı başlayan Ermeni-Rus iş birliğinin siyasi sahada olduğu kadar askeri sahada da oldukça etkili bir biçimde yürütüldüğünü göstermekteydi.

Nitekim bu sırada Çanakkale Savaşları devam etmekteydi. İtilaf Devletleri'ne ait donanma İskenderun Limanı'nı bombalayarak Akdeniz'de üstünlük sağlamıştı. Ayrıca Filistin ve Bereketli Hilal'e uzanan demiryolları tahrip edilerek buralarla olan irtibat kopartılmıştı. Bu hadiseler neticesinde Ermeniler tüm güç ve imkânlarını seferber ederek topyekûn saldırıya geçti. Kilikya'daki Ermenilere para ve silah desteğinin yanı sıra 20.000 gönüllü de Kilikya bölgesine ulaşmıştı. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri'nde kurulan Ermeni Milli Savunma Komitesi tıpkı Rusya gibi çok sayıda silah göndermiş ve önemli miktarda para yardımı yapmıştı. Bu gelişmeler ışığında, Zorunlu Göç ve İskân Kanunu'nun gerekliliği de anlaşılmaktaydı (Günay, 2009).

19 Temmuz 1915 tarihinde Kafkas Ordusu Başkomutanı Vorontsov Daşkov'dan Tüm Ermenilerin Katogigos'u V. Kevork'a Ermeni gönüllü birliklerinin eylemleri hakkında bilgiler içeren gizli bir mektup gönderildi. Vorontsov Daşkov'un bu mektubu, V. Kevork'un 3 Temmuz 1915 tarihinde Daşkov'a gönderdiği mektuba cevap niteliği taşıyordu. Van'da Ermeni gönüllülerden oluşturulacak 4 manga yerine iki manga oluşturulması kararı alınmıştı. Bu karar Rus ordusu başkomutanının emrine istinaden alınmıştı. Vorontsov Daşkov'un bildirdiğine göre bu kararın alınmasının Van bölgesindeki durumla ilgisi yoktu. Bununla birlikte Daşkov 31 Ekim 1914 tarihli ve 106 sayılı emrini örnek göstererek yerel nüfusun korunması konusuna açıklık getirmekteydi. Emre göre "Sivil nüfus, ne olursa olsun, hangi milletten olursa olsun, bu hususta herhangi bir istisna yapmaksızın himayemiz altındadır" talimatını içermekteydi. Kürtlerin terk ettiği bölgelerde arkalarında bıraktığı tar-

¹⁸ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoch, Moskva, 2020, s. 860-861. Belge: 672. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvennyy Voenno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 1300. Op. 1. D. 1606. L. 79-84.

lalar, mallar ve mülkler Rus kanunlarına göre hazinenin malı sayılmaktaydı. Kürtlerden kalanların incelenmesi, toplanması ve hazine yararına kullanılması için Rus idari makamlarınca belirlenecek tedbirler alınacaktı. Mektubunun sonunda Vorontsov Daşkov, Kevork'un; Rusların idaresine geçen yerlerdeki Ermeni halkın silahlandırılması hususundaki talebine olumsuz cevap vermekteydi. Hatta emre göre, Rus idaresine geçen bölgelerdeki Ermenilerin halihazırda ellerinde bulunan silahlar toplanacak ve askerler tarafından kullanılmak üzere depolara kaldırılacaktı. Bu emir, Rusların Ermenilere güvenmediğinin bir kanıtıydı. Çünkü Ermeniler, Rusya'nın himayesindeki özerk bir Ermenistan yerine bağımsız bir Ermeni devleti hayali kurmaktaydılar (Sambu, 2020).¹⁹

Bununla birlikte Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'na dahil olmadığı günlerde Rusya, Kafkasyadaki Ermenilerin yanı sıra Osmanlı Ermenilerini de silahlandırma kararını almıştı. Özellikle Andranik'in 2 Ağustos 1914 tarihinde Tiflis'e ulaşmasıyla birlikte Osmanlı Devleti ile sınır olan bölgelerdeki Ermeni eteler hızla silahlandırılmaya başlandı. Rusya'nın Kafkasya Ordusu Kurmay Başkanı Korgeneral Yudenı, Yanuşkevi'ten, daha önce gönderilenlere ek olarak 25 bin silah ve 12 milyon mermi talep etti. Bu rakam Ermeni gönüllülerinden oluşturulan çetelere Rusya tarafından verilen askeri desteğinin boyutunu açıklamaktaydı. Rusya Dışışleri Bakanı Sazonov da Ermenilerin silahlandırılması taraftarıydı. Ancak bu politikadaki esas stratejinin, Rusya'nın himayesinde özerk bir Ermenistan kurmaya yönelik olduğu anlaşılmaktadır (McMeekin, 2013).

Sonuç

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ardından yapılan Ayastefanos ve 1878 yılında imzalanan Berlin Antlaşmaları ile başlayan Ermeni-Rus iş birliğı Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve savaş sırasında stratejik bir ittifaka dönüştü. Görünürde Ermenilerin Anadolu'da yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde Osmanlı Devleti tarafından ıslahatlar yapılmasını ön gören fakat esasında bu bölgelerdeki 6 vilayette Rusya güdümünde özerk bir Ermeni devleti kurmayı hedefleyen 8 şubat 1914 tarihli Yeniköy Antlaşması ile derinleşen Ermeni-Rus ittifakı, Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu'da kanlı olayların yaşanmasına neden oldu. Bu olayların baş mimarı olan Eçmiyazin Katogigosluğu hem Kafkasyadaki hem de Anadolu'daki Ermenilerin, Türk Devleti'ne karşı başkaldırısında ve organize edilmesinde etkin bir rol üstlendi. Bu sebeple Eçmiyazin Katogigosu V. Kevork, Ermenileri himaye etmesi isteğıyle arlık Rusya'ya defalarca müracaat etti. Bu müracaatlar neticesinde Rusya tarafından V. Kevork'a vaadedilen, Rusya'nın güdümünde özerk bir Ermeni devleti kurulması-

¹⁹ Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov), Redaktor: N. S. Sambu, Fond Svyaz Epoh, Moskva, 2020, s. 858-859. Belge: 669. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 26. L. 46-47.

dı. Bu ittifak neticesinde Kafkasya'da ve Anadolu'da çok sayıda Ermeni gönüllüden oluşan müfrezeler kuruldu. Bu müfrezeler daima Rus ordusunun en ön saflarında görev yaparak Rus ordularının işgal hareketlerine destek verdi. Rusya'nın Anadolu'da işgal ettiği yerlerde öncü kuvvet görevi üstlenip kanlı eylemler gerçekleştirdiler. Eçmiyazin Katogigosu V. Kevork'un Rus yetkilerle gerçekleştirdiği yazışmalar Osmanlı Devleti çatısı altında yüzyıllarca huzur içinde yaşayan Ermenilerin, Birinci Dünya Savaşı'ndaki ayrılıkçı faaliyetlerinin bir özeti niteliğindedir.

Bununla birlikte Rusya, her ne kadar Ermenilerle bir ittifak gerçekleştirmiş olsa da onların isteklerine karşı temkinli bir tutum sergilemekteydi. Ermenilerin, Rusya'ya güdümlü özerk bir devletten ziyade bağımsız bir devlet kurmayı hedefledikleri şüphesi Rus devlet adamları tarafından daima göz önünde bulunduruldu. Kilikya'nın özerk Ermenistan'a dahil edilmesi meselesinde Rusya'nın temkinli davranması ve nihayetinde bu bölgenin Ermenistan'a dahil edilmemesi bu hususun bir sonucuydu. Ayrıca Rusya'nın işgal ettiği bölgelerdeki Ermenilerin silahlandırılmasına dair Kevork'un müracaatına olumsuz yanıt verilmesi diğer bir örnekti. Netice itibarıyla Ermeniler Rus ordularıyla birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı mücadele etti ve Rusya, Osmanlı Devleti'ni Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni ayaklanmaları vesilesiyle zayıflatmaya çalıştı. Bu süreçte Çarlık Rusya, Ermenileri siyasi ve askeri olarak destekledi. Bu desteğın kapsamı ve sınırları ise daima Rus Devleti tarafından belirlendi.

KAYNAKLAR

Rus Belgeleri

1. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 3. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 72. L. 1-2.
2. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 642. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 76. L. 1-3.
3. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 646. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armi; F. 1457. Op. 1. D. 91. L. 10.
4. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 648. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 26. L. 32-33.
5. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 649. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalny Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 26. L. 35.
6. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 650. Belgeye ait arşiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvenny Voeno-İstoriçeskiy Arhiv; F. 2003. Op. 1. D. 540. L. 228-230.

Tarih Araştırmaları V

7. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 653. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalniy Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 26. L. 40-41.
8. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 656. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalniy Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 28. L. 174-176.
9. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 669. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalniy Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 26. L. 46-47.
10. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 672. Belgeye ait arřiv bilgileri: Rossiyskiy Gosudarstvenniy Boenno-İstorićeskiy Arhiv; F. 1300. Op. 1. D. 1606. L. 79-84.
11. *Kavkazskiy Front Pervoy Mirovoy Voynı 1914-1917 (Sbornik Dokumentov)*. (2020). Redaktor: N. S. Sambu. Moskva: Fond Svyaz Epoh. Belge: 684. Belgeye ait arşiv bilgileri: Natsionalniy Arhiv Armenii; F. 57. Op. 5. D. 86. L. 4-5.
12. *Mejdunarodnie Otnořeniya v Epohu İmperializma, Dokumentı İz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg.* (1935). Seriya: 3, Tom: 7, ćast 2 14 Yanvarya- 23 Maya 1915 g., Redaktor: M.N. Pokrovskiy. Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo. Belge No: 765.
13. *Mejdunarodnie Otnořeniya v Epohu İmperializma, Dokumentı İz Arhivov Tsarskogo i Vremennogo Pravitelstv 1878-1917 gg.* (1935). Seriya: 3, Tom: 7, ćast: 2, 14 Yanvarya- 23 Maya 1914 g., Redaktor: M.N. Pokrovskiy. Moskva/Leningrad: Gosudarstvennoe Sotsialno- Ekonomičeskoe İzdatelstvo. Telegramma No: 1817, Belge No: 583.

Telif Eserler

14. Bayramol, Eray. (2013). *Rus Kaynaklarında Ermeni Sorunu 1914-1915*. Bilge Kùltür Sanat İstanbul: Bilge Kùltür Sanat Yayıncılık.
15. Bayramol, Eray. (2021a). ćarlık Rusya Dışışleri Bakanlığı Belgelerinde Rusya'nın Ermeni Politikası ve Mark Sykes'in Ermenistan Projesi, *İstiklalinin 100 Yılında Ardahan*, Ed: Mirza Polat, Paradigma Akademi Yayınları, s. 349-370.
16. Bayramol, Eray. (2021b). The 1915 Van Rebellion in Russian Diplomatic Documents And The Report Of The Charge d'affaires Of France in Thessaloniki, *History Studies*, 13/6, 1771-1782. Doi: 10.9737/hist.2021.1059
17. *Ermeni Komitelerinin A'mal ve Harekât-ı İhtilaliyesi*. (1332). İstanbul: Matbaa-i Amire, Aslına sadık kalmarak hazırlayan Cengiz, H. Erdoğan. (1984). Ankara: Başbakanlık Basımevi.
18. Günay, Nejla. (2009) Ermenilerin Tehcir Edilmesi Kararında Etkili Olan Faktörler ve Maraş-Zeytun Ermenilerinin Tehciri. *Belleten*, 73 (267), 555-580. Doi: 10.37879/belleten.2009.555
19. Gündoğdu, Murat. (2019). *Bogos Nubar Paşa'nın Siyasi Faaliyetleri*. Bilecik şeyh Edebalı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
20. Gürün, Kamuran. (1983). *Ermeni Dosyası*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
21. İlter, Erdal. (1999). *Ermeni Kilisesi ve Terör*. Ankara: Köksav Yayınları.
22. McMeekin, Sean. (2013). *I. Dünya Savaşında Rusya'nın Rolü*, ćev: Nurettin Elhüseyni. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
23. Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921). (2006). Proje Yöneticisi: Doć. Dr. Yusuf Sarımay, cilt III. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arřivleri Genel Müdürlüęü.
24. Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921). Proje Yöneticisi: Doć. Dr. Yusuf Sarımay, cilt III. Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arřivleri Genel Müdürlüęü.
25. Sertćelik, Seyit. (2015). *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunu 1915-1923 Sömürge Savaşı*, Ankara: SRT Yayınları.
26. Uras, Esat. (1976). *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul: Belge Yayınları.